

Inhoudsopgave

Noot van de vertaler	7
Voorwoord	9
Afkortingen	13
Inleiding	17
1. De wereld van Cluny en Cîteaux	17
I De ‘ijzeren’ middeleeuwen	17
II Cluny, een reus met een kiezel in zijn schoen	18
III Drie karakteristieken van Cluny	20
IV Herontdekking van het kluizenaarschap	22
V Veranderend religieus besef	25
VI Cîteaux en Bernardus	28
2. Apologie aan Willem, abt van Saint-Thierry	31
I Een steen in de vijver	31
II Een ontvoering steekt de lont in het kruitvat	32
III Liever een schandaal dan de doofpot	37
IV Brief 28 van Petrus Venerabilis	40
V Een moeilijke bevalling	42
VI Twee uitgaven	46
VII Vorm en literair genre	48
VIII Definitie van een esthetisch model	51
IX Spirituele grondlijnen	54
Tekst <i>Apologie</i>	67
Een ernstig verwijt	69
Alles voor niets?	71
Dubbel goddeloos	72
Lof voor Cluny	73
Kleurige gewaden	75

Naadloos en compleet	77
Samen een geheel	79
Eenheid in verscheidenheid	81
Verschillende verdiensten	82
Tegen bepaalde cisterciënzers	83
Balk en splinter	84
Kleding, eten, handwerk	85
De betere genadegaven	89
Ruimte voor aanpassing	90
Kritiek uit liefde	92
Mateloze luxe	93
Het goede erbarmen	95
Verkeerde praktijk, diverse motieven	96
Vroeger en nu	96
Lekker eten	98
Lekker drinken	99
Fijn ziek zijn	100
Uiterlijke schijn	102
Fijne kleren	103
Symbool van nederigheid of hoogmoed	104
Binnenkant en buitenkant	105
Lakse leiders	106
Reizen in vol ornaat	107
Kunstobjecten	108
Ieder op zijn plaats	114
Bibliografie	117
Registers	120
De vertalers	133

Noot van de vertaler

De vertaling van *Apologia ad Guillelmum abbatem* werd gemaakt op basis van de Latijnse tekstuitgave in *Sancti Bernardi Opera 3. Tractatus et opuscula*. Rome, 1963, blz. 81-108.

Uiteraard werd daarbij dankbaar gebruik gemaakt van bestaande vertalingen. In dit geval ging het om verschillende uitgaven in het Engels, Frans, Duits, Spaans en Italiaans. Hiervan verdienen speciaal vermelding: Bernardus von Clairvaux, *Sämliche Werke 2*, herausgegeben von Gerhard B. Winkler, Innsbruck, 1992, en *The works of Bernard of Clairvaux 1. Treatises 1*. Cistercian Fathers Series 1. Shannon, 1970.

In de vertaling is nadrukkelijk gestreefd naar een Nederlandse weergave die recht doet aan de nuances van Bernardus' Latijn, maar tegelijk modern en leesbaar is. Het behoeft in onze tijd eigenlijk geen betoog meer dat hiervoor soms flinke ingrepen noodzakelijk zijn. Zo worden veel zinnen gesplitst, blijven ouderwetse woorden en wendingen grotendeels achterwege en is er soms enige variatie in de woordkeuze toegepast. Verder is veel aandacht besteed aan de typische stijlkenmerken van Bernardus, zoals chiasmatische ordeningen (a-b-b-a), klank- en ritme-effecten en woordspelingen.

In overeenstemming met het format van de serie MMT zijn de vertalingen voorzien van royale annotatie, en zijn er verhelderende tussenkopjes toegevoegd. De bijbelverwijzingen zijn tweeledig: citaten, al dan niet in afwijkende teksten, zijn cursief gezet en in een noot verklaard, terwijl allusies alleen met een noot zijn gemarkeerd. Bij het eerste is volledigheid in de annotatie nagestreefd, bij het tweede gaat het om een ruime keuze, aangezien in Bernardus' woorden eigenlijk voortdurend Schriftcitaten doorklinken. Alle bijbelverwijzingen werden gecontroleerd; de verwijzingen zijn daarbij op veel plaatsen gecorrigeerd of aangepast ten opzichte van de boven genoemde

edities. De psalmnummering is niet die van de Vulgaat maar die van de Hebreeuwse bijbel die we in de meeste moderne uitgaven terugvinden.

Voorwoord

door broeder Manu Van Hecke ocsó

Abt van de Sint-Sixtusabdij

Ooit zag ik een merkwaardig beeldje van Sint Bernardus: een ingetogen figuur met gesloten ogen, de witte kap op het hoofd, maar met één oor dat uit de kap stak. Na lezing van het werkje van Sint Bernardus – *Apologie* – zou je wellicht een beeld verwachten waar zijn mond of zijn schrijvershand wordt geaccentueerd. Toch denk ik dat dit beeldje met het “oor” een heel precieze weergave is. Bernardus, ingetogen, naar binnen gekeerd, en toch niet afgesloten, opgesloten in zichzelf. Bernardus luistert. Sint Bernardus zou ik een grote “hoorder” noemen, een “luisteraar”, een ware zoon van Sint Benedictus – *Obsculta, o fili – Luister, mijn zoon*. De *Apologie* is een antwoord op een vraag. Bernardus heeft die vraag diep in zich laten afdalen, zich afgevraagd of hij wel diegene was die moest antwoorden en of hij tot antwoorden in staat was. De vraag heeft te maken met een stellingname in een intern conflict van de benedictijner monniken van Cluny, maar evenzeer meer algemeen met een zoeken naar onderscheiding met betrekking tot authentiek monastiek leven.

Er is kritiek, er zijn criticasters, er zijn monniken die bekritiseerd worden. Bernardus luistert: waarover gaat het? Wat zijn de motieven van de kritiekgevers? Bernardus onderzoekt, nuanceert, heeft oog voor beweegredenen, weegt af, houdt rekening met wat het bij zijn lezers kan oproepen. Hij antwoordt vanuit een diep luisteren. Maar er is meer. In zijn antwoord zelf is hij hoorder, vooral luisteraar naar de Schriften. Het is geen zelfgemaakt antwoord, maar een antwoord “afgeluisterd” aan het woord van God. Bernardus schrijft door en door bijbels. Hij weet zich vertolker, staande onder Gods woord. Evident is hij daarbij ook kind van zijn tijd met de toen eigentijdse middelen die hij meesterlijk beheerste. Hij weet zijn lezers mee te nemen.

Bernardus luistert. Ik zou er nog willen aan toevoegen: hij luistert met het oor van zijn hart. Hij brengt ons van buiten naar binnen, naar

de schatkamer van ons hart. Het gaat om een inwendig luisteren, een luisteren zodat wat wordt gehoord ook raakt, oproept, aanzet tot. Het doet me denken aan een woord van Dom André Louf: *Woorden uit de Schrift zijn er niet in de eerste plaats om verstandelijk overwogen te worden. Ze zijn er om ons te kwetsen en ons binnenste, ons hart open te gooien.* Heel Bernardus' zoektocht naar authentiek monastiek leven heeft daarmee te maken: het Woord en het hart – ze zijn er voor elkaar. Dat is ook de diepste drijfveer voor Bernardus' hekelen van wat er misgaat in Cluny en voor zijn harde aanpak van onevangelische, neerbuigende kritiek op wat er misgaat. Al wat hinderlijk is voor het binnenkomen van het Woord, dient bevraagd te worden. Alle ascese, alle gestrengheden zijn dienstig aan dit doel: niet gehinderd worden om het Woord te vernemen. Bernardus wil beslist vermijden dat monniken van iets anders zouden afhankelijk zijn dan van het Woord Gods, van het mensgeworden Woord. Daarom zijn zijn ijver voor het Woord van God. Daarnaast richt hij zijn luisteren en zijn spreken.

Het Woord brengt ook samen over alle onderscheidingen en scheidslijnen heen. Het gehoorde Woord scheidt gemeenschap, ordent het leven, maakt dat er slechts één Orde is en laat tevens pluriformiteit toe, omdat elk hart ook uniek is en een aangepaste weg van heiliging gaat. Bernardus gebruikt daarvoor een schitterend beeld: het naadloze, veelkleurige kleed van Christus – een kleed dat allen omvat, eenheid in verscheidenheid, eenheid omdat de liefde op orde is gebracht.

Bernardus luistert. En u, lezer, wordt nu uitgenodigd om te luisteren. De gedegen inleiding op de *Apologie* van broeder Gueric Aerden zal helpen om de oren te ontsluiten. In kort bestek situeert hij Bernardus' geschrift in de ontwikkeling van het monnikendom en in de concrete controverse Cluny – Cîteaux. Hij laat daarbij aanvoelen waar het Bernardus om te doen is. Ook het aangebrachte inzicht over vorm en literair genre geeft dat we als lezers van zovele eeuwen later meer ongehinderd Bernardus' oproep kunnen binnenlaten. Het rijke voetnotenapparaat verheldert en behoedt ons voor struikelen over ongewone begrippen en legt ook verbanden met andere monastieke schrijvers die eenzelfde streven aan de dag legden. De pittige vertaling van Vincent Hunink is evenzeer een "oor opener". Het maakt dat de woorden binnenstromen en laat

Afkortingen

*Werken van Bernardus*¹

<i>Abb</i>	Preek tot de abten (<i>SBO V</i>)
<i>AdvA</i>	Preken voor de Advent (Preken door het jaar) (<i>SC 480 – SBO IV</i>)
<i>AdvV</i>	Preken voor de Advent (Preken over allerlei onderwerpen) (<i>SBO VI-I</i>)
<i>Alt</i>	Preken over de verheffing en verlaging van het hart (<i>SBO V</i>)
<i>AndN</i>	Preken op het feest van Sint-Andreas (<i>SBO V</i>)
<i>AndV</i>	Preek op de vigilie van Sint-Andreas (<i>SBO V</i>)
<i>Ann</i>	Preken op de Aankondiging (Annunciatie) (<i>SBO V</i>)
<i>Ant</i>	Proloog op het antifonarium (<i>SBO III</i>)
<i>Apo</i>	Apologie. Cisterciënzer visie op benedictijns leven (<i>SBO III – Damon MMT 4</i>)
<i>Asc</i>	Preken op Hemelvaart (<i>SBO V</i>)
<i>AssO</i>	Preek op de zondag na Maria Tenhemelopneming (<i>SBO V</i>)
<i>Assp</i>	Preken op Maria Tenhemelopneming (Assumptio) (<i>SBO V</i>)
<i>Ben</i>	Preek op het feest van Sint-Benedictus (<i>SBO V</i>)
<i>BenV</i>	Tweede preek op het feest van Sint-Benedictus (<i>CollCist 60 [1998] blz. 72-85</i>)
<i>Circ</i>	Preken op de besnijdenis (<i>SC 481 – SBO IV</i>)
<i>Clem</i>	Preek op het feest van Sint-Clemens (<i>SBO V</i>)
<i>Conv</i>	Ommeekeer. De omvormende kracht van Gods woord (<i>SC 457 – SBO IV – Damon MMT 1</i>)
<i>Conv*</i>	Ommeekeer. Korte versie (<i>SBO IV</i>)
<i>Csi</i>	Overweging (<i>SBO III</i>)
<i>Ded</i>	Preken voor Kerkwijding (<i>SBO V</i>)
<i>Dil</i>	God liefhebben (<i>SBO III – Kok-Kampen</i>)

1 Wij volgen hierbij de lijst van *Sources Chrétiennes* die op haar beurt, met kleine wijzigingen, teruggaat op die van de *Thesaurus Sancti Bernardi Claraevallensis* (Serie A, Formae, CETEDOC; Serie B, Lemmata CTLO), Turnhout, 1987 en 2001.

Inleiding

1. De wereld van Cluny en Cîteaux

I De ‘ijzeren’ middeleeuwen

We weten nauwelijks hoe het eraan toging in het klooster dat Benedictus van Nursia (480-547) op de Monte Cassino stichtte.² Kort na de dood van de monnikenvader werd de abdij door de Vandalen geheel verwoest. Van het literair erfgoed van de abdij bleef alleen de Regel voor het nageslacht bewaard.

De eeuwen die volgden waren gewelddadig en turbulent. Lange schaduwen vielen over het Avondland. Weliswaar verspreidde het monniksleven zich als een lopend vuurtje door Europa, en waren de kloosters zeldzame ‘oasen van cultuur en vrede’, maar ze werden even snel platgebrand als opgericht, en van echte continuïteit was geen sprake. In deze tijd van herrie boden de monniken het tegengif van rituelen die stilte opwekken. In hun kerken spaarden zij een ruimte uit die leeg en onproductief gehouden werd, om ze slechts op te vullen met lofzang Gods. Hun eredienst aan de God naar wiens beeld en gelijkenis de mens geschapen is vermenschlijkte de samenleving. Het liturgisch corpus van een onwaarschijnlijk mooi gregoriaans kreeg tussen de zesde en tiende eeuw vorm onder de tongewelven van de halfduistere romaanse kerken met hun ongelijke, soms metersdikke muren.

De monasteria waren eilandjes zonder onderling verband, waarin alleen de gedachtenisvieringen van de heiligen die de abdij gesticht of erin geleefd hadden een zeker identiteitsgevoel verschaften. Diverse regels en gewoonteboeken circuleerden. Pas toen de Karolingische heersers een zekere stabiliteit in Europa garandeerden, keerden, tenminste voorlopig, eenheid en organisatie terug.

2 Over de geschiedenis van de Benedictijnerorde, zie: J.G. Clark, *The Benedictines in the Middle Ages*. Boydell & Brewer, Woodbridge, 2011.

De monnik Benedictus van Aniane (745-821), zoon van een voorname Visigoot en opgevoed aan het Frankische hof van Pepijn de Korte, verzamelde als keizerlijk adviseur van Lodewijk de Vrome 29 kloosterregels in zijn *Codex regularum*. Sommige regels zijn alleen bekend dank zij deze collectie. Daaruit werd vervolgens de Regel van Benedictus als de meest gezaghebbende uitgekozen.

Vanuit de keizerlijke abdij Kornelimünster in de Elzas, waar Benedictus van Aniane de abtsstaf voerde, werden met succes de besluiten van de synode van Aken (816 en 817) doorgevoerd om de *Regula monachorum* van Benedictus van Nursia als eenheidsfactor in het rijk aan alle monnikenkloosters op te leggen.

Na de dood van Benedictus van Aniane stierf deze Karolingische hervorming een snelle dood, hoewel de Regel van Benedictus gehandhaafd bleef. Veel abdijen kwamen terecht in de greep van lokale machthebbers die het kloosterbezit uitbuitten en de monastieke ijver snel lieten verflauwen. Deze lekeninmenging (*Eigenkirchen*) pakte zeer negatief uit voor de regeltucht maar ook voor de materiële infrastructuur, waardoor menige abdij in een deplorabele toestand van verval en decadentie terechtkwam.

II Cluny, een reus met een kiezel in zijn schoen

In 909 stichtte abt Berno, die reeds aan het hoofd stond van de abdijen van Gigny en Beaume-les-Messieurs in het koninkrijk Bourgondië, op een eigendom van Willem III de Vrome van Aquitanië het klooster van Cluny. Berno behield zijn abbatiaal gezag over de drie abdijen en kreeg later nog andere abdijen en gemeenschappen die hij moest hervormen. In alle monasteria die onder hem ressorteerden, voerde abt Berno de hervorming door van de synodes van Aken, zoals die door Benedictus van Aniane waren ingesteld op grond van de Regel van Benedictus. Een grote nadruk werd gelegd op de viering van de liturgie. Voor zijn dood in 927 verdeelde Berno zijn abdijen bij testament tussen zijn neef Guy, die Gigny en Beaume kreeg, en Odo, die aan het hoofd kwam te staan van Cluny.

De benedictijner vestiging van Cluny was ongetwijfeld het belangrijkste klooster van het hele cluster en het centrum van een bescheiden

monastieke hervorming. Typisch voor deze kloosterhervorming was dat er slechts één abt – die van Cluny – aan het hoofd stond van alle andere abdijen. Deze ‘had’ zijn abdij als het ware in eigendom en benoemde alvorens te sterven zijn opvolger. Zo benoemde abt Odo Aimard, en abt Aimard benoemde Mayeul. Deze situatie was in overeenstemming met een lange traditie van het westers monachisme: die van de familiale kloosters, parallel aan die van de familiale kerken (*Eigenkirchen*).

Haar goede reputatie bezorgde Cluny veel aanvragen tot aanhechting van de kant van andere kloosters, waardoor er zich snel een congregatie vormde waarvan de overste van Cluny als *abbas primus* het opperste gezag vertegenwoordigde. Cluny werd een reus met een autocratische gezagsstructuur. In de twaalfde eeuw telde de cluniacenserorde meer dan vijfduizend monniken, verspreid over kloosters van Engeland tot Palestina.³ De aangesloten benedictijnse huizen bezaten slechts een prior, wat inging tegen het organisatie-model zoals de Regel van Benedictus dat had voorzien. Hoewel Benedictus zelf verschillende kloosters had gesticht, wordt in zijn Regel nergens een regeling aangetroffen omtrent de betrekkingen tussen die kloosters. De autonomie van iedere abdij is altijd een kostbaar goed geweest dat de monniken angstvallig behoed hebben. Maar in tijden van crisis, door interne of externe oorzaken, kan dat ook een zwak punt zijn. Dan wordt de noodzaak gevoeld om onderling institutionele banden te smeden.

Benedictus van Aniane was de eerste monnikenvader in het Westen die dergelijke institutionele banden tot stand bracht in de periode van de Karolingische hervorming. De rol van de abt werd inderdaad sterk onderstreept, maar tegelijk werd het gezag van de plaatselijke abt ondermijnd door een centrale controle in te stellen over het hele keizerrijk. Cluny, dat in dezelfde richting verder ging, kwam in een impasse terecht. De abdij had door haar centralisatiepolitiek weliswaar haar onafhankelijkheid bewerkstelligd met betrekking tot de uitwendige interventies van allerlei ‘feodale’ heren, maar wel ten koste van de plaatselijke autonomie. Dat werd een kiezel in de schoen van de reus. Het gezag van de abt van Cluny werd zozeer uitgebreid dat alle monniken van alle afhankelijke huizen ‘zijn’ monniken waren, die professie aflegden voor ‘zijn’ abdij van Cluny.

3 Vgl. P. Sbalchiero, *Histoire de la vie monastique*. Desclée de Brouwer, Parijs, 2008, blz. 90.